

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

СТУДІЇ ТА ДЖЕРЕЛА

Книга 3

Київ 2021

УДК 821.161.2.09 Гру

Г 91

***Дослідження реалізовано в рамках теми Національної академії наук України
«Творення модерної України: від ідеї до інституту держави
(публікація джерел з історії УНР)» на 2020–2021 роки***

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Протокол № 7 від 26 жовтня 2021 року)*

Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 3 / Ред. кол.: І. Гирич (голова), В. Кавунник (секретар), Г. Бурлака, М. Капраль, С. Панькова, Г. Папакін, В. Піскун, В. Тельвак, О. Юркова; літ. ред. Л. Білик. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. 405 с.

ISBN 978-966-02-8730-3 (загальний)

ISBN 978-966-02-9726-5 (Кн. 3)

До 3-ї книги «Студій» увійшли історіографічні та джерелознавчі дослідження, присвячені науковій, громадсько-політичній діяльності Михайла Грушевського. Зокрема, статті про місце джерелознавства у його академічних працях; розглянуто концепцію історика щодо переходу українських земель до складу Литви та Польщі в середині XIV століття, рецепцію творчості М. Грушевського у німецькій славистиці початку XX століття, про зародження нової дисципліни — грушевськознавства у 1950-х роках серед української еміграції в США. В рубриці «джерелознавство» друкуються листи В. Перетца до М. Грушевського, листування В. Дорошенка і О. Оглобина. Опубліковано також список студентів — слухачів лекцій проф. М. Грушевського філософського факультету Львівського університету за 1894–1914 навчальні роки, свідчення Степана Томашівського, в німецькому оригіналі та українському перекладі, у кримінальній справі проти Михайла Грушевського в Австро-Угорщині у 1916 р. та ін.

ISBN 978-966-02-8730-3 (загальний)

ISBN 978-966-02-9726-5 (Кн. 3)

© Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021

© Автори статей, 2021

MISCELLANEA

Четвертий том щоденника Якова Марковича: до історії публікації археографічного проєкту Михайла Грушевського

Серед збірників документальних матеріалів з історії України, виданих Археографічною комісією Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові, чільне місце займає четвертий том щоденника генерального підскарб'я Якова Марковича, що вийшов у серії «Жерела до історії України-Руси» 22-м томом¹. Ця пам'ятка складається з десяти рукописних книг, які охоплюють 1717–1767 рр.². Дотепер відомі місця зберігання 9-ти із 10-ти книг³.

Перші видання щоденника здійснені в 1859⁴ і 1893–1897 рр.⁵ (опубліковано перші три томи, які охоплюють записи до 1734 р. включно) відповідно Олександром Марковичем та Олександром Лазаревським, відзначаються пропусками і русифікацією мови. Ідея продовжити друк наступних томів щоденника належить М. Грушевському, який у 1910 р. повернувся до питання публікації джерел з історії внутрішнього життя Гетьманщини⁶. У кінці квітня 1910 р. М. Грушевський запропонував долучитися до справи Миколі Василенку, на що той погодився. Вже 9 червня проєкт видання підтримали члени Археографічної комісії НТШ у Льво-

¹ Жерела до історії України-Руси, видає археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Київ – Львів: Накладом Наукового товариства ім. Шевченка, 1913. Т. ХХІІ: Дневник Якова Марковича, 1735–1740 роки, видав В. Модзалевський. VIII + 385 с.

² Початкова невеличка частина щоденника, що охоплює 1717–1722 рр. і початок записів 1723 р. за інформацією Олександра Лазаревського були у «Збірнику Полуботка». Див.: Дневник генерального подскарб'я Якова Марковича (1717–1767 гг.). Ч. 1: 1717–1725 гг. / под ред. Ал. Лазаревского. К., 1893. С. XV–XVI.

³ 1) Книга записів з березня 1723 р. по грудень 1724 р. // ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. ХІІ. Од. зб. 1. 76 арк.; 2) Книга за 1725–1728 рр. // Там само. Ф. ХХVІІІ. Од. зб. 337. 602 с. (301 арк.); 3) Книга за 1729–1730 рр. // Там само. Ф. І. Од. зб. 66857. 107 арк.; 4) Книга за 1731–1736 рр. // Там само. Ф. І. Од. зб. 66858. 276 арк.; 5) Книга за 1741–1743 рр. // ЦДІАК України. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 345. 165 арк.; 6) Книга за 1744–1747 рр. // ІР НБУВ. Ф. ХХVІІІ. Од. зб. 336. 207 арк.; 7) Книга за 1748–1754 рр. // Там само. Ф. І. Од. зб. 66859. 222 арк.; 8) Книга за 1755–1762 рр. (є записи за січень 1763 р.) // Там само. Од. зб. 66860. 222 арк.; 9) Книга за 1763–1767 рр. // Там само. Од. зб. 66861. 169 арк.

⁴ Дневныя записки малороссийскаго подскарб'я генеральнаго Якова Марковича: [в 2 ч.] / Издание Александра Марковича. М., 1859.

⁵ Дневник генеральнаго подскарб'я Якова Марковича (1717–1767 гг.): [в 3 ч.] / Издание «Киевской Старины», под редакцией Ал. Лазаревского. К., 1893–1897.

⁶ *Капраль М., Фелонюк А.* Михайло Грушевський і археографія у Науковому товаристві ім. Шевченка (1894–1913 рр.) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. Кн. 2. К., 2019. С. 22.

ві. Спочатку планувалося видати тт. 4–6 щоденника, а потім перевидати тт. 1–3 без пропусків тексту. Кожний том видання мав би вмещувати 25 друкованих аркушів, а в останньому томі мали б бути покажчики⁸.

Процеси підготовки та публікації четвертого тому щоденника в загальних рисах висвітлювалися дослідниками⁹. Більш повно це можна реконструювати на основі оприлюднених епістолярних джерел періоду 1910–1914 рр.: 1) листів М. Василенка до М. Грушевського та Вадима Модзалевського¹⁰; 2) взаємного листування М. Грушевського та В. Модзалевського¹¹; 3) цитат з листів В. Модзалевського до М. Василенка, опубліковані Олександром Оглоблиним¹².

На початку 1911 р. М. Василенко починає переговори з В. Модзалевським, аби залучити його до видання щоденника¹³. На думку О. Оглоблина, його кандидатура виглядала найдоречнішою на роль редактора, адже В. Модзалевський мав зв'язки з Чернігівщиною, де в родинному маєтку Марковичів — с. Сваркові, на Глухівщині, знаходився оригінал цього пам'ятника. Власником рукопису був Микола Парменович Маркович — глухівський повітовий маршал, праправнук автора щоденника. Він був одружений із сестрою Петра Яковича Дорошенка, через якого велися переговори про видання¹⁴. В. Модзалевський спершу хотів відмовитися¹⁵, але після офіційної пропозиції від Українського наукового товариства, переданої йому М. Василенком¹⁶, — погодився¹⁷.

У травні М. Василенко передав В. Модзалевському зміст листа М. Грушевського, в якому було визначено тип видання та основні принципи передачі тексту: «Получил я письмо от Грушевского относительно Дневника Марковича. Дневник будет издаваться не Киевским, а Львовским Товариством в формате in 8°, как издаются “Жерела до истории Украины-Руси”, печататься убористым шрифтом. Печататься Дневник будет в Киеве. Печатание должно начаться с IV тома, чтобы

⁷ Капраль М., Фелонюк А. Михайло Грушевський і археографія у Науковому товаристві ім. Шевченка (1894–1913 рр.) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. Кн. 2. К., 2019. С. 22.

⁸ Там само. С. 49.

⁹ Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський (за неопублікованими матеріалами) // Український історик. Нью-Йорк – Мюнхен, 1966. № 3–4 (11–12). С. 5–25; Гирич І. М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин) // Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. К.: Смолоскип, 2016. С. 486–503.

¹⁰ Василенко М. Вибрані твори: У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування / Упоряд.: І. Усенко (кер. колективу), Т. Бондарук, А. Іванова, Є. Ромінський. К., 2008. С. 361–415.

¹¹ Шульга В. Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича // Український археографічний щорічник. К., 2006. Вип. 10/11. С. 679–693.

¹² Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський (за неопублікованими матеріалами). С. 15–17.

¹³ Василенко М. Вибрані твори: У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. С. 364–365.

¹⁴ Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський (за неопублікованими матеріалами). С. 16.

¹⁵ Василенко М. Вибрані твори: У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. С. 366.

¹⁶ Там само. С. 368–369.

¹⁷ Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський (за неопублікованими матеріалами). С. 16.

впоследствии можно было переиздать три первых тома. Т[аким] о[бразом] получится особое издание Дневника. Условия печатания таковы: 1) Не делать никаких пропусков из текста; 2) не делать никаких перемен в тексте, кроме больших букв и знаков препинания. В сомнительных местах лучше совсем не ставить знаков препинания или давать их по оригиналу; 3) никаких букв, каких нет в оригинале, не прибавлять; 4) в случае необходимости вставить буквы, делать это в скобках»¹⁸. Ці принципи загалом відповідають сформованим поглядам М. Грушевського на едичійну техніку¹⁹. Тоді ж В. Модзалевський погоджується переписувати щоденник з оплатою 50 коп. за аркуш обсягом 100 рядків²⁰. Оскільки видання мало вийти з коментарем українською мовою, якою він не володів в достатній мірі, М. Василенко пропонував В. Модзалевському залучити до перекладу правознавця Михайла Степановича Ткаченка²¹. Він переклав передмову та перші примітки²². За подальший переклад приміток В. Модзалевський домовився з відомим чернігівським адвокатом та членом І Державної думи Іллею Людвіговичем Шрагом²³.

Тривалий час не вдавалося перейти безпосередньо до роботи над виданням. Спершу П. Я. Дорошенко, всіляко побоюючись звинувачень в українофільстві²⁴ та «мазепинстві»²⁵ ігнорував спроби зв'язатися з ним. На листи М. Василенка надіслані йому в травні 1910 р.²⁶ та в січні 1911 р.²⁷, він взагалі не відповів²⁸. Загалом М. Василенко критично висловлювався щодо сприяння П. Я. Дорошенка та М. П. Марковича у реалізації видання. Він писав В. Модзалевському: «Буду очень и очень сожалеть, если политические соображения (других не допускаю!) помешают Дорошенку и Марковичу решиться на издание с примечаниями на украинском языке. Хотя владелец Дневника, глухов[ский] предв[одитель] дворянства, Н. П. Маркович и богатый теперь человек, но он никогда не решится на издание Дневника на свои средства. Вы сами знаете, по примеру Скоропадских, как туги наши паны на затраты для родной истории. Это только Стороженки раскошались»²⁹. Тому ж М. П. Марковичу М. Василенко дав ще таку характеристику: «Признаю, я не верил, чтоб Маркович раскошелся на издание. Не такие они

¹⁸ Василенко М. Вибрані твори: У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. С. 372.

¹⁹ Папакін Г. Археографічний доробок Михайла Грушевського (з наукової спадщини вченого) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. Кн. 1. К., 2019. С. 20–21.

²⁰ Василенко М. Вибрані твори: У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. С. 373.

²¹ Там само. С. 392–393.

²² Там само. С. 391, 396.

²³ Там само. С. 391–392, 396.

²⁴ Там само. С. 365.

²⁵ Там само. С. 375.

²⁶ Там само. С. 361.

²⁷ Там само. С. 365.

²⁸ Там само. С. 365–366.

²⁹ Там само. С. 365.

люди, щоб их интересовала какая-нибудь идея. Это люди маленькие; возвыситься над уровнем будничных интересов они не могут. Побудить к изданию дневника Марковичей может только тщеславие. Но я сомневаюсь, чтобы издание дневника могло дать особенно чувствительную пищу ему»³⁰.

Коли П. Я. Дорошенко все ж вийшов на контакт, то повідомив, що проблем з виданням не буде. Але з'ясувалося, що М. П. Маркович мешкає у Ніцці і треба дочекатися його приїзду³¹. Зустріч В. Модзалевського з ним мала відбутися в грудні 1911 р. на земському з'їзді в Чернігові³². Водночас виявилось, що оригінал потрібного тому щоденника насправді зберігається не у Сваркові, а в бібліотеці Університету Святого Володимира в Києві³³ — за життя О. Лазаревський не повернув рукопис М. П. Марковичу, а після смерті вченого документ залишився у колекції його матеріалів. Для вирішення проблеми довелося залучити вдову покійного Ганну Миколаївну Лазаревську і писати звернення до ректора університету, аби пам'ятку повернули власникові³⁴. Зауважимо, що історія з поверненням рукопису не була відображена в передмові до видання, де вказується, що власником є М. П. Маркович, який і надав документ для публікації³⁵.

Розпочати роботу над виданням щоденника Я. Марковича вдалося лише на початку 1912 р. У лютому рукопис було передано М. П. Марковичу³⁶. А в березні В. Модзалевський повідомив, що він знаходиться в нього³⁷.

Протягом весни 1912 р. В. Модзалевський копіював щоденник. Тоді ж у нього сформувалося бачення обсягу передмови та покажчиків³⁸. М. Грушевський та М. Василенко підтримали його пропозицію зробити невелику передмову «від редакції». Але оскільки ідея В. Модзалевського робити покажчики до окремих видань збільшила б ціну і витрати часу, було вирішено скласти їх до повного видання або серії томів³⁹.

У червні для видання знайшли друкарню в Києві. Це була новостворена колишнім управителем друкарні Слюсаревського «Славянская типография Л. Кринского и М. Хоменко» на вул. Великій Васильківська, 28. Друк видання планували розпочати у липні⁴⁰. Після пробного набору тексту з'ясувалося, що підприємство ще не в повній мірі організувало роботу, зокрема виникла затрим-

³⁰ Василенко М. Вибрані твори: У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. С. 366.

³¹ Там само. С. 370–371.

³² Там само. С. 375.

³³ Там само. С. 379.

³⁴ Там само. С. 381, 383.

³⁵ Жерела до історії України-Руси, видає археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXII: Дневник Якова Марковича, 1735–1740 роки, видав В. Модзалевський. С. VIII.

³⁶ Василенко М. Вибрані твори У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. С. 385.

³⁷ Там само. С. 386.

³⁸ Там само. С. 386–388.

³⁹ Там само. С. 388.

⁴⁰ Там само. С. 389, 391–392, 394.

ка зі шрифтами⁴¹. Гальмувала процес друку ще й поїздка В. Модзалевського до Санкт-Петербурга та Москви⁴².

У вересні М. Василенко написав листа М. Грушевському, в якому звернув увагу на численні помилки і непрочитані місця в скопійованому тексті. Намагаючись частково виправдати В. Модзалевського, він послався на дуже поганий почерк оригіналу і зазначив, що лише донька Олександра Лазаревського могла добре його розібрати. Але М. Василенко зауважив, що В. Модзалевський не дуже добре читає старі рукописи, зокрема навів приклад непрочитаних місць в «Меских книгах»⁴³. У жовтні ситуація з вичиткою тексту поліпшилася. М. Василенко відзначив що В. Модзалевський «причитався до щоденника», але радив йому у сумнівних випадках звертатися до Ореста Левицького, як це колись робив О. Лазаревський, працюючи над рукописом⁴⁴.

По поверненні до Чернігова В. Модзалевський продовжив роботу над щоденником. Зокрема, він скаржився М. Грушевському⁴⁵ та М. Василенку⁴⁶ на складність перекладу приміток на українську мову і, повідомляв, що через це скорочує їх наскільки можливо. У листопаді В. Модзалевський відправив для вичитки М. Василенку рукопис щоденника 1735 та 1736 рр. та повідомив про готовність 1-го, 2-го та 3-го друкованих аркушів⁴⁷. Він просив дозволу передати їх у друкарню та перевірити переклад приміток. М. Грушевський друк вказаних аркушів схвалив за умови, що сумнівні місця рукопису прогляне М. Василенко⁴⁸.

Частково розкрити редакційний процес роботи над виданням четвертого тому щоденника Я. Марковича допомагають гранки, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді 1235 «Грушевські»⁴⁹. На них є численні правки та помітки, зроблені найчастіше рукою М. Грушевського. Вочевидь незадоволений якістю роботи, на одній зі сторінок гранок він написав: «Я ж Вам писав, щоб Вад[иму] Л[ьвович]у коректу післали в ред[акцію] Л[ітературно]-Н[аукового] В[існика], а Ви мені присилаєте сей безграмотний набір»⁵⁰.

⁴¹ Василенко М. Вибрані твори: У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. С. 394.

⁴² Там само. С. 395; Шульга В. Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича. С. 679.

⁴³ Василенко М. Вибрані твори: У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. С. 396.

⁴⁴ Там само. С. 397–398.

⁴⁵ Шульга В. Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича. С. 679–680.

⁴⁶ Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський (за неопублікованими матеріалами). С. 17.

⁴⁷ В оригіналі вжито одне слово «листы».

⁴⁸ Шульга В. Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича. С. 680–682.

⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 1235: Грушевські. Оп. 1. Спр. 124. 203 арк.

⁵⁰ При цитуванні тексту, написаного українською мовою, вказуються усі наявні літери, російською — буква «Ѣ» замінюється на «е», твердий знак в кінці слова випускається. Відсутні фрагменти тексту пишуться у квадратних дужках.

На цій же сторінці є численні виправлення набору⁵¹. В іншому місці на гранці обкладинки зазначено: «До 1-ої коректури дайте В. Подвальная 14 кв. 30, Лизанівському»⁵². Є ще такий коментар: «Ви мабуть не послали до коректури», куди я Вам писав»⁵³. Часто його правки стосувалися використання букви «ї». Так, після кількох редагувань розділу «Від редактора», на заключній гранці М. Грушевський написав: «Что же Вы присылаете неисправлен текст, без букв?» та позначив, де потрібно вжити букву «ї»⁵⁴.

На початку 1913 р. робота з виданням щоденника почала затягуватися. Причиною затримки була друкарня, навіть думали її змінити⁵⁵. Цікаво, що В. Модзалевський в листі від 12 січня до М. Василенка дає таку оцінку причинам затримки: «С Дневником Марковича тоже никакого движения. Или тут виновата типография, или, что вернее, М. С. Грушевский»⁵⁶. У лютому власник друкарні повідомив про надруковані 6 аркушів, а 7-й і 8-й були в коректурі⁵⁷. Після чого, в березні, змінювати передумали — вона почала активно «закидувати» коректурою. В. Модзалевський писав, що не встигав її перевіряти через свою хворобу⁵⁸. На початку квітня були готові коректури до 10-ти друкованих аркушів. У листі від 12 квітня М. Грушевський писав, що друкарня заявила про набір 18-ти аркушів та просила надати їй подальший рукопис⁵⁹. Втім В. Модзалевський висловив сумнів у готовності 18-ти листів, адже друкарня не надала йому на перевірку аркуші 15–18. Також він повідомив, що давно написану передмову⁶⁰ надіслав М. Василенку⁶¹.

У травні 1913 р. друкарня повідомила, що хоче якнайшвидше завершити друк книжки. Тоді ж В. Модзалевський поїхав у відрядження до Москви і просив надсилати коректуру туди⁶². М. Василенко в цей період від'їхав в містечко Нова Ушиця Подільської губернії для здобуття стажу присяжного повіреного і періодично

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 1235: Грушевські. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 3.

⁵² Там само. Арк. 13.

⁵³ Там само. Арк. 12 зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 18–18 зв.

⁵⁵ Василенко М. Вибрані твори: У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. С. 402; Шульга В. Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича. С. 682–683.

⁵⁶ Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський (за неопублікованими матеріалами). С. 17.

⁵⁷ Василенко М. Вибрані твори У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. С. 406.

⁵⁸ Шульга В. Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича. С. 683–684.

⁵⁹ Там само. С. 684–685.

⁶⁰ Рукопис передмови зберігається у справі з гранками видання. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1235: Грушевські. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 5–10.

⁶¹ Шульга В. Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича. С. 685–686.

⁶² Там само. С. 687.

бував там упродовж літа⁶³. Констатуємо, що редагування «на відстані» вчергове вплинуло на відтермінування видання щоденника.

27 червня В. Модзалевський писав М. Грушевському, що відправив 2-гу коректуру останніх аркушів до друкарні та що загалом у книзі повних 25 аркушів не вийшло. Також він попросив собі як редактору 10 примірників видання для подарунків друзям та знайомим. У листі від 23 серпня він повідомляв про коректуру 6-го⁶⁴ листа двомісячної давнини та про наміри працювати над наступним томом⁶⁵. Уже в грудні В. Модзалевський відписувався М. Грушевському, що досі не отримав 10 примірників видання. Хоча з листів зрозуміло, що тираж тому був уже надрукований⁶⁶. Це сталося в проміжку між серпнем–груднем 1913 р.

Здійснивши порівняння надрукованого видання та гранок у справі вдалося знайти чимало правок М. Грушевського, які не були враховані в кінцевому варіанті. Усі вони належать до підсторінкових коментарів тексту щоденника. Стосувалися вони загалом вживання букви «ї» та інших правил, прийнятих в Желехівці.

Відмінності між виправленими М. Грушевським та надрукованими коментарями⁶⁷:

Сторінка видання	Текст коментарів з правками Грушевського	Текст коментарів, що вийшли друком
1	3) Михайло Василевич Скоропадський, був <i>пізнійш</i> генеральним підскарбієм [...] (Арк. 27)	3) Михайло Василевич Скоропадський, був <i>пизніш</i> генеральним підскарбієм [...]
15	1) Сини <i>ніжинського</i> полковника Петра Петровича Толстого [...] дочкою гетьмана від Настасії Марківни, рідної <i>тітки</i> автора Дневника. (Арк. 34)	1) Сини <i>Ніжинського</i> полковника Петра Петровича Толстого [...] дочкою гетьмана від Настасії Марковни, рідної <i>тітки</i> автора Дневника.
16	1) Перед сим словом <i>по</i> лишено порожне місце для імени [...] (Арк. 34 зв.)	1) Перед сим словом <i>поми</i> шено порожне місце для імени [...]
19	3) Стародубський полковий обозний [...] <i>Його син</i> Степан [...] (Арк. 36)	3) Стародубський полковий обозний [...] <i>Йогосин</i> Степан [...]

⁶³ Василенко М. Вибрані твори у трьох томах. Том 3: Спогади. Щоденники. Листування. С. 401–402, 410–413, 415.

⁶⁴ У справі з гранками видання є напис М. Грушевського на одному з листів: «Сей полулист ще прислати, і наново справлений лист 6-ий». Див.: ЦДІАК України. Ф. 1235: Грушевські. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 194.

⁶⁵ Шульга В. Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича. С. 688–689.

⁶⁶ Там само. С. 689–690.

⁶⁷ Цифри позначають номер підсторінкового посилання на відповідній сторінці. Відмінності в написанні виділенні жирним курсивом. Для гранок в кінці тексту в дужках вказується аркуш в архівній справі (ЦДІАК України. Ф. 1235: Грушевські. Оп. 1. Спр. 124).

21	2) Тернавіототи — ніжинському війто -ви. (Арк. 37)	2) Тернавіототи — ніжинському вой -тоти.
31	2) Мабуть Семен Столповський, лубенський полковий хорунжий [...] (Арк. 42)	2) Мабуть Семен Столповський, лубенський полковий хоружий [...]
35	1) Граф Іоган-Бернгард фон- Вайс бах, генерал [...] (Арк. 44)	1) Граф Іоган-Бернгард фон- Вейс бах, генерал [...]
39	1) Мойсей Гаврилович Богаевський [...] церкви в Констан т инополі [...] (Арк. 46)	1) Мойсей Гаврилович Богаевський [...] церкви в Констан т инополі [...]
51	1) Після сього слова в ори л иналі написано [...] (Арк. 52)	1) Після сього слова в ори л иналі написано [...]
52	1) Тут зі ставлено місце для ймення. (Арк. 52 зв.)	1) Тут зо ставлено місце для ймення.
75	1) Тернавіот, ні жинський війт . (Арк. 64)	1) Тернавіот, Ні жинський войт .
99	1) Федір Матвієвич Остроградський був полковником [...] Остроградський зі став ся судією. (Арк. 68)	1) Федір Матвієвич Остроградський був полковником [...] Остроградський зо стався судією.
118	2) Не скі нчено. (Арк. 77 зв.)	2) Не ско нчено.
145	1) Жінка графа [...] Марія Андрі ї вна [...] (Арк. 91)	1) Жінка графа [...] Марія Андрі є вна [...]
155	1) Не скі нчено. (Арк. 96)	1) Не ско нчено.
168	1) Семен Карпіка був осаулом [...] була Дом ні кія [...] (Арк. 102 зв.)	1) Семен Карпіка був осаулом [...] була Дом ні кія [...]
173	1) Арунцій Адзаріті [...] генерал-штаб-лікар [...] (Арк. 105)	1) Арунцій Адзаріті [...] генерал-штаб- л ікар [...]
174	2) Вь «Русскомъ Біографическомъ словарѣ» [...] в марті 1738 р. (Арк. 105 зв.)	2) Вь «Русскомъ Біографическомъ словарѣ» [...] в марті 1738 р.

Після виходу 4-го тому щоденника Я. Марковича мала відбутися подальша робота над іншими частинами пам'ятки. Але виникли непорозуміння на ґрунті оплати праці. У своїх листах В. Модзалевський повідомляв, що за переписування щоденника отримав 300 руб. (два платежі по 150 руб.), з яких лишилося невикористаних 68 руб. 10 коп. Залишок коштів він планував використати на переписування наступного тому⁶⁸. За редагування В. Модзалевський очікував загалом отримати 600 руб. (по ціні 25 руб. за друкований аркуш), проте отримав всього 360 руб. (15 руб. за друкований аркуш). Перший платіж у 250 руб.⁶⁹ він витребував

⁶⁸ Шульга В. Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича. С. 685.

⁶⁹ М. Грушевський попросив надіслати гроші свого учня Івана Джиджору. Див.: Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд. С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич. Київ – Нью-Йорк, 2008. С. 264.

після готових 10 друкованих аркушів, а по завершенні роботи над томом йому надіслали залишок 110 руб.⁷⁰. В. Модзалевський писав М. Грушевському⁷¹ і М. Василенку⁷², що в НТШ його обрахували, і просив підтримки. Зокрема наполягав, аби М. Грушевський як контактна особа вступився за його інтереси. Але той у своїх відповідях наголошував, що розійшовся з НТШ, не має на них впливу і що Модзалевський неправильно зрозумів розцінки за роботу.

Вартість у 25 руб. за друкований аркуш могла бути досягнута, якби він обґрунтував її складністю редакційної роботи над щоденником. А зі слів М. Грушевського, В. Модзалевський у листах був не проти стандартної оплати як у інших дослідників, що виконували подібну роботу для НТШ. Стандартною оплатою була якраз ціна 15 руб. за аркуш, а не 25 руб.⁷³. Варто наголосити, що у листі М. Василенка до В. Модзалевського про це зазначено так: «Я давал М. С. Грушевському читать Ваше письмо. Относительно платы 20–25 р., которую Вы там назначили, он не возражал, говорил только, что деньги на переписку будут выданы в начале будущего 1912 года»⁷⁴. Подальші події показали, що вирішити ці фінансові непорозуміння не вдалося, й інші заплановані томи так і не вийшли друком. Підкреслимо, що В. Модзалевський виготовив копію щоденника за 1741–1744 рр.⁷⁵ для випуску наступних томів. З цього рукопису була опублікована частина записів за 1741 р.⁷⁶.

Дотепер незрозумілим є шлях щоденника, який був повернутий М. П. Марковичу з колекції Лазаревського. У листах не конкретизується, чи мова йшла про всю пам'ятку, чи про окремі томи. У передмові видання зазначено, що для публікації четвертого тому було використано інформацію з рукописних книг за 1731–1736 рр. та за 1737–1740 рр.⁷⁷. Місце зберігання першої зараз тепер відоме⁷⁸, а доля другої книги нез'ясована. Можливо, це про неї писав М. Василенко у листі до В. Модзалевського від 15 січня 1918 р.⁷⁹, побоюючись за долю пам'ятки у Сваркові⁸⁰.

⁷⁰ Шульга В. Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича. С. 685–687, 692.

⁷¹ Там само. С. 692.

⁷² Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський (за неопублікованими матеріалами). С. 17.

⁷³ Шульга В. Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича. С. 693.

⁷⁴ Василенко М. Вибрані твори: У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. С. 379–380.

⁷⁵ ІР НБУВ. Ф. XII. Од. зб. 4. 246 арк.

⁷⁶ Фрагмент «Денних записок генерального підскарбія Якова Марковича» за копією В. Модзалевського (вступна стаття й публікація Н. Ю. Матяш) // Український історичний журнал. 2017. № 3. С. 157–170.

⁷⁷ Жерела до історії України-Руси, видає археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXII: Дневник Якова Марковича, 1735–1740 роки, видав В. Модзалевський. С. VIII.

⁷⁸ ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 66858. 276 арк.

⁷⁹ Василенко М. Вибрані твори: У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. С. 433–434.

⁸⁰ У листопаді 1917 р. маєток М. П. Марковича у Сваркові був захоплений селянами та частково розграбований. Див.: Листи В. Модзалевського до Чернігівського губернського комісара та Глу-

Підсумовуючи, зазначимо, що хоча первісні плани з публікації всього щоденника не вдалося здійснити, в результаті співпраці Археографічної комісії НТШ, М. Грушевського, В. Модзалевського, М. Василенка та інших осіб вдалося отримати зразкове археографічне видання. Дотепер це поки що єдине повне видання одного з томів щоденника Якова Марковича. А оскільки книга за 1737–1740 рр. вважається втраченою, то опублікований текст цього тому править за першоджерело.

хівського повітового земельного комітету. Лист М. П. Марковича до Дмитра Івановича [Дорошенка]. 14, 20, 7 листопада 1917 р. // ІР НБУВ. Ф. XII. Од. зб. 947–948. 3 арк.

Відомості про авторів

Гирич Ігор — д. іст. н., професор, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Гордієнко Дмитро — к. іст. н., старший науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Журавльов Святослав — к. іст. н., провідний археограф відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Кавунник Валентин — к. іст. н., старший науковий співробітник відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Кондаурова Ганна — провідна наукова співробітниця Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві.

Кравцов Андрій — аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Панькова Світлана — к. іст. н., директор Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві.

Папакін Георгій — д. іст. н., директорка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Тельвак Вікторія — к. іст. н., доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Тельвак Віталій — д. іст. н., професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Халак Надія — к. іст. н., учений секретар Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Хоменко Віталій — к. іст. н., викладач історії та правознавства Конопотського індустріально-педагогічного фахового коледжу Сумського державного університету.

Юркова Оксана — к. іст. н., провідна наукова співробітниця відділу історії України 20-х – 30-х років ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

ЗМІСТ

Ігор Гирич. Передмова до 3-ї та 4-ї книг серії «Михайло Грушевський: студії та джерела».....3

СТУДІЇ

Георгій Папакін. Джерелознавча складова у творчій спадщині Михайла Грушевського19

Дмитро Гордієнко. Перехід українських земель до складу Польщі та Литви у середині XIV століття в концепції Михайла Грушевського...40

Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак. Рецепція творчості Михайла Грушевського в німецькій славистиці першої третини XX століття57

Ганна Кондаурова. До історії прижиттєвих видань «Ілюстрованої історії України» Михайла Грушевського (1911–1921).....74

Віталій Хоменко. Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційні можливості епістолярної спадщини історика115

Ігор Гирич. Предтечі наукового грушевськознавства: В. Дорошенко і О. Оглоблин та зміна парадигми бачення постаті М. Грушевського.....141

ДЖЕРЕЛА

Віталій Тельвак. Студенти Михайла Грушевського на філософському факультеті Львівського університету (за деканатським каталогом)197

Надія Халак. Свідчення з кримінальної справи проти Михайла Грушевського в Австро-Угорщині 1916 р.: оригінал та інтерпретації265

Оксана Юркова. До історії невідомого листа, або Кому писав Михайло Грушевський 30 травня 1934 року?.....298

Ігор Гирич, Валентин Кавунник. Листування О. Оглоблина і В. Дорошенка та його грушевськознавча проблематика316

MISCELLANEA

Віталій Тельвак, Святослав Журавльов. Невідомі фотографії учнів
Михайла Грушевського.....363

Андрій Кравцов. Четвертий том щоденника Якова Марковича: до
історії публікації археографічного проєкту Михайла Грушевського366

РЕЦЕНЗІЇ

Оксана Юркова [Рец.:]. Листування Михайла Грушевського. Т. 7:
Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським /
Упоряд. В. Тельвак, М. Дядюк; ред. І. Гирич, А. Атаманенко. Київ –
Нью-Йорк – Острог – Львів – Торонто, 2019. 208 с. («Епістолярні
джерела грушевськознавства»)379

Іменний покажчик.....388

Відомості про авторів403

Редакційна колегія:
І. Гирич (голова), В. Кавунник (секретар),
Галина Бурлака, Мирон Капраль,
Світлана Панькова, Георгій Папакін,
Валентина Піскун, Віталій Тельвак,
Оксана Юркова

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
СТУДІЇ ТА ДЖЕРЕЛА
КНИГА 3

Літературна редакція та коректа: Лариса Білик
Макет та іменний покажчик: Валентин Кавунник

Тираж виготовлено з оригінал-макету замовника

Підписано до друку 05.07.2021. Формат 70×100^{1/16}.
Гарн. Minion Pro. Умов. друк. арк. 25,3. Обл.-вид. арк. 26,5.
Тираж 150 прим.

Друк «Видавець ПП Лисенко М. М.»
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин Чернігівської області
тел. +38(04631)90995; (067)4412124
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.